

“Dream of Europeanization” ... Προσεγγίσεις της εξέγερσης στη Βοσνία για το μέλλον του νεοφιλελευθερισμού στην Ευρώπη.

Του Δημήτρη Ι. Κολοβού

Πρελούδιο πολέμου, «μονόδρομος» για την ανάπτυξη.

Ιούνιος 1914 – Φεβρουάριος 2014. Φέτος συμπληρώνονται 100 χρόνια από τη δολοφονία του αρχιδούκα Franz Ferdinand της Αυστρίας – διαδόχου του αυστροουγγρικού θρόνου – στο Σαράγεβο της Βοσνίας, γεγονός που σήμανε την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Ιμπεριαλιστικού Πολέμου και αιματοκύλισε την ευρωπαϊκή ήπειρο, οδηγώντας στη μετάλλαξη αυτού που αποκαλούμε σήμερα έθνος-κράτος. Με τη λήξη του πολέμου, στις 21-28 Δεκεμβρίου 1920, στην πόλη Τούζλα της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, εργάτες-ανθρακωρύχοι προκήρυξαν γενική απεργία αντιδρώντας στις περικοπές των μισθών τους. Η απεργία λαμβάνει σύντομα τη μορφή ένοπλης εξέγερσης και καταστέλλεται βίαια από τη βασιλική χωροφυλακή. Τραγικός απολογισμός: 7 εργάτες νεκροί.

Το νέο ραντεβού της βοσνιακής εργατικής τάξης με την ιστορία έμελε να δοθεί και πάλι στην άλλοτε ακμάζουσα βιομηχανική πόλη της Τούζλα. Τις τελευταίες ημέρες, μια διαμαρτυρία κατά των ιδιωτικοποιήσεων και της σκληρής λιτότητας που επιβλήθηκε από τη βοσνιακή κυβέρνηση και την Ευρωπαϊκή Ένωση, κατέληξε σε γενικευμένη κοινωνική εξέγερση. Εργαζόμενοι, άνεργοι, φοιτητές, η νεολαία, καθώς και ευρύτερα λαϊκά στρώματα της Βοσνία-Ερζεγοβίνης εξέφρασαν την οργή τους απέναντι στις ακραίες οικονομικές συνθήκες και τους εθνοτικούς διαχωρισμούς.

Στην εκατονταετία που μεσολάβησε, οι λαοί των Βαλκανίων και ειδικότερα εκείνοι της πρώην Γιουγκοσλαβίας, αποτέλεσαν πεδίο πειραματισμού της λεγόμενης φιλελεύθερης καπιταλιστικής νεωτερικότητας. Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο καπιταλιστικής ανάπτυξης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την ερμηνεία των κοινωνικών αντιφάσεων εντός του έθνους-κράτους. Σύμφωνα με το νεοφιλελεύθερο μοντέλο «εκδημοκρατισμού», οι νέες εθνοτικές ταυτότητες επανακαθορίστηκαν στη βάση της προσαρμοστικότητας της καπιταλιστικής δυναμικής, προκαλώντας μία έκπτωση των δημοκρατικών αξιών. Σ' ένα πλήθος αφηρημένων εννοιών όπως: «ανθρώπινα δικαιώματα», «πολυπολιτισμικότητα», «θυματοποιημένες μειονότητες», κ.α., παρατηρείται όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων στο εσωτερικό του έθνους-κράτους που οδήγησε σε φαινόμενα «ταυτοτικών φανατισμών», στα πλαίσια μιας μετα-εθνικής μινιμαλιστικής δημοκρατίας. Η διαχείριση του γιουγκοσλαβικού ζητήματος από τους ευρωπαίους - εν δυνάμει - εταίρους, αποτυπώνεται στο νεοφιλελεύθερο πρότυπο δόμησης/αποδόμησης των εθνών-κρατών, όπου έννοιες όπως «λαός» και «κράτος» επαναπολιτικοποιούνται. Η διάκριση ανάμεσα σε δημοκρατίες και συνιστάμενα έθνη στη βάση του δικαιώματος στην αυτοδιάθεση δημιούργησε μία θεμελιώδη προβληματική στην εθνοτική σύσταση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης που είχε ως τραγική κατάληξη το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου, προμηνύοντας ένα μέλλον ζοφερό και αβέβαιο.

Στην τελευταία εικοσαετία που ακολούθησε την «κατασκευή» του βοσνιακού κρατικού μορφώματος από τους Δυτικούς, ο λαός της περιοχής υποφέρει υπό την επικίνδυνη

διακυβέρνηση της ντόπιας άρχουσας τάξης, η οποία επιστρατεύει την εθνικιστική ρητορική στο εσωτερικό των εθνοτήτων ώστε να συγκαλύψει τη λεηλασία του δημοσίου πλούτου. Ο δείκτης της επίσημης ανεργίας παραμένει καθηλωμένος για χρόνια σε ποσοστό πάνω από 40%[1] και με την ανεργία των νέων ηλικίας 15-29 ετών να ξεπερνά το 57%[2]. Οι «αμαρτωλές» ιδιωτικοποιήσεις[3] διέλυσαν την πάλαι ποτέ κραταιά βιομηχανική ζώνη των πόλεων Τούζλα και Ζένιτσα, η δημόσια περιουσία εκποιήθηκε αφήνοντας πίσω της χιλιάδες εργαζόμενους σε απόγνωση και ένα τεράστιο δημοσιονομικό χρέος. Οι συντάξεις είναι εξίσου πενιχρές και η εικόνα ηλικιωμένων ανθρώπων να ψάχνουν στα σκουπίδια αποτελεί πλέον καθημερινό φαινόμενο σε αντίθεση με τις απολαβές των κυβερνητικών αξιωματούχων οι οποίες παρουσίασαν αύξηση[4].

Η καλλιέργεια της εθνικιστικής ρητορικής στο εσωτερικό των συστατικών εθνοτήτων της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, φανερώνει τις πτυχές του νεοφιλελεύθερου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης: συσσώρευση μέσω αποστέρησης. Η επιτακτική απαίτηση των εξεγερμένων πολιτών απέναντι στις άθλιες αυτές πολιτικές, αποτυπώνεται εκκωφαντικά με τη μορφή γκράφιτι στους τοίχους της Τούζλα: «Πρέπει όλοι να παραιτηθείτε»! «Θάνατος στον εθνικισμό»!

Η «κατασκευή» του κράτους της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και των θεσμών του[5], δε σχεδιάστηκε από τους Δυτικούς «αρχιτέκτονες» ώστε να καταστεί βιώσιμο, ούτε προς αντιπροσώπευση των πολιτών του. Υπήρξε η πειραματική εφαρμογή ενός πρώιμου μετανεωτερικού – με δημοκρατική επίφαση – κράτους «φουκουγιαμικής» έμπνευσης. Για τον Fukuyama, ο θρίαμβος τους φιλελεύθερου καπιταλισμού έναντι του υπαρκτού σοσιαλισμού αποτέλεσε το τελικό σημείο της ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας και την τελική μορφή της ανθρώπινης διακυβέρνησης. Επιπλέον, ο ίδιος υποστήριξε ότι η καθολικότητα της φιλελεύθερης δημοκρατίας θα επιφέρει το τέλος της ιστορίας, καθώς αυτή θα είναι πλέον απαλλαγμένη από τις θεμελιώδεις εσωτερικές της αντιφάσεις[6].

Ο εξεγερμένος λαός της Βοσνίας είχε άλλη άποψη. Αποφάσισαν να μη βάλουν «τελεία» στην ιστορία, καθώς αυτή προχωρά μέσω των ταξικών της αντιθέσεων[7] όπου η ρεαλιστικότητα της αυτοσυναίσθησης προϋποθέτει την κοινωνική, πολιτική και πνευματική πρόοδο της ζωής[8].

Επιστροφή στο μέλλον...

Ενδεχομένως να βρισκόμαστε μπροστά στη σημαντικότερη λαϊκή εξέγερση της μετασοσιαλιστικής περιόδου στα Βαλκάνια. Οι εξελίξεις είναι ραγδαίες και η Ιστορία σε πλήρης κίνηση. Ένα κύμα συμπαραστάσης και αλληλεγγύης προς το βοσνιακό λαό λαμβάνει χώρα σε πάνω από 30 πόλεις στις πρώην γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες και εξαπλώνεται ευρύτερα και ταχύτερα χάριν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Δεκάδες κυβερνητικά κτίρια πυρπολήθηκαν απ' τους διαδηλωτές, γεγονός που αποκτά ιδιαίτερο συμβολισμό ως προς την αμφισβήτηση των υφιστάμενων κρατικών δομών και θεσμών. Αντιμέτωπες με τη λαϊκή δυσарέσκεια, οι περιφερειακές κυβερνήσεις παραιτούνται η μία μετά τη άλλη μαζί με υψηλόβαθμα κυβερνητικά στελέχη. Οι δυνάμεις καταστολής βρίσκονται αντιμέτωπες με τα «λαϊκά οδοφράγματα», οδηγώντας ακόμη και τους εξαθλιωμένους οικονομικά αστυνομικούς να συστρατευτούν μαζί με τους διαδηλωτές[9]. Το κρατικό μονοπώλιο της βίας υπέστη ένα σημαντικό ρήγμα. Πανικόβλητοι οι κυβερνώντες συζητούν το ενδεχόμενο επέμβασης ακόμη

και του «ευρωστρατού»[10]. Η επίκληση της γνώριμης και προσφιλούς εθνικιστικής ρητορικής από πλευράς της κυβέρνησης θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, επιδιώκοντας κατ' αυτό το τρόπο να προκαλέσουν τριγμούς μέσα στο διαρκώς αυξανόμενο ταξικό κίνημα.

Απέναντι σε ένα ακόμη μετα-νεωτερικό κράτος σκληρής λιτότητας, η ενδεχόμενη προοπτική ενός «ανοιχτού διαλόγου» στη βάση μιας «ατέρμονης συζητησιμότητας» θα αποτελέσει ένα τακτικό ελιγμό από πλευράς της κυβέρνησης και των ευρωπαίων εταίρων, προς ικανοποίηση μέρους των αιτημάτων[11] του κινήματος. Η προώθηση «μεταρρυθμίσεων» στο εσωτερικό του κράτους καθώς και η αντικατάσταση των διεφθαρμένων κρατικών παραγόντων θα αποσκοπεί να λειτουργήσει ως «ανάχωμα» ενάντια στην κοινωνική αναταραχή, επιδιώκοντας τον πολιτικό αποπροσανατολισμό του κινήματος, ελλείψει μάλιστα μιας αριστερής ριζοσπαστικής ηγεσίας η οποία θα μπορούσε να οργανώσει τις εξεγερμένες λαϊκές μάζες και να θέσει άμεσα ζήτημα ανατροπής του πολιτικού σκηνικού, στέλνοντας εξίσου ένα ηχηρό μήνυμα στην Ευρώπη.

Το ποτάμι πίσω δε γυρνά. Η ορμητική ροή της βοσνιακής εξέγερσης είναι ικανή να συμπαρασύρει και τους υπόλοιπους λαούς των Βαλκανίων. Ήδη, ο αντι-εθνικιστικός χαρακτήρας της εξέγερσης αποτελεί μια πρώτη μεγάλη νίκη για το κίνημα. Ακόμη και η διάχυτη αίσθηση «γιουγκονοσταλγίας» στην περιοχή θα μπορούσε να αντικατοπτρίζεται σε μέρος των αιτημάτων των εξεγερμένων εργατών και φοιτητών, αναφορικά με ζητήματα υγείας, παιδείας, στέγασης, σταθερής και μόνιμης εργασίας. Συγκρίνοντας τα αιτήματα του βοσνιακού κινήματος με εκείνα των Ούγγρων εργατών κατά την επανάσταση του 1956, όπως τα είχε καταγράψει ο μεγάλος Έλληνας στοχαστής, μπορούμε μονάχα να χαμογελάμε μπροστά στην ελπιδοφόρα φλόγα της εξέγερσης: «Το πρόγραμμα» των εργατικών συμβουλίων ήταν απολύτως ασυμβίβαστο με τη γραφειοκρατική δομή της κοινωνίας. Αξίωνε την αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων, να καταργηθούν οι νόρμες εργασίας, τη δραστική μείωση των ανισοτήτων στους μισθούς, το πρόσταγμα στις γενικές απόψεις του σχεδιασμού, τον έλεγχο της σύνθεσης της κυβέρνησης και καινούριο προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής. Και όλα τούτα συνομολογήθηκαν και διατυπώθηκαν καθαρά στο διάστημα μερικών ημερών. Σ' αυτό εδώ το κείμενο, θα ήταν γελοία άκαιρο να τονίζαμε ότι το τάδε σημείο αυτών των διεκδικήσεων ήταν «σκοτεινό» και το δείνα «ανεπαρκές»[12].

Το νεοφιλελεύθερο κράτος της «μετάβασης»[13] απέτυχε παταγωδώς και καταρρέει.

Το μήνυμα συμπαραστάσης από τη γείτονα Σερβία αποδεικνύει περίτρανα πως και για τους λαούς των Βαλκανίων, η αλληλεγγύη είναι το όπλο τους:

Σας καλούμε να διαδηλώσετε σε αλληλεγγύη με τον λαό της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, γιατί αναγνωρίζουμε τον κοινωνικό αγώνα του λαού της Τούζλα και της υπόλοιπης Βοσνίας και Ερζεγοβίνης ως δικό μας, γεννημένο από ένα πρόβλημα που γεννά τα προβλήματα και στη δική μας κοινωνία και σε όλες που ρημάζονται απ' τη λεηλασία και την καταστροφή, που ονομάζονται εξευγενισμένα ως «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» ή «μετάβαση».[14]

Σύνθεση και αποσύνθεση του έθνους-κράτους στην εποχή της εθνοτοκκρατίας.

Παραφράζοντας τους στίχους των Red Hot Chili Peppers στην επικεφαλίδα του κειμένου μας, θέλαμε να σκιαγραφήσουμε την πορεία της φιλελεύθερης καπιταλιστικής νεωτερικότητας, όπως αυτή αναπτύσσεται και μέσα από την ευρωπαϊκής της εκδοχή, αυτή

της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την προοπτική της Οικονομικής και Νομισματικής Ενοποίησης (Ευρωζώνη). Η διαμόρφωση του παγκόσμιου συσχετισμού ισχύος, όπως αυτός εξελίχθηκε με την κατάρρευση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», οδήγησε τις νέες ηγεσίες των δημοκρατιών που συνέθεταν την πρώην Γιουγκοσλαβία να σπεύσουν να προσδεθούν στο «άρμα της ανάπτυξης», σε μία απέλπιδα προσπάθεια να προφτάσουν τις διαρθρωτικές μεταβολές που θα επικρατούσαν στη διεθνή οικονομική και πολιτική σκακιέρα. Τα κράτη εμφανίστηκαν ανίσχυρα μπροστά στον υποτιθέμενο αυτό «μονόδρομο». Ο διακαής πόθος των κυβερνήσεων των πρώην σοσιαλιστικών χωρών να ενταχτούν ως πλήρη και ισότιμα μέλη στην «ευρωπαϊκή οικογένεια» αποδίδεται σε μια σειρά από ερείσματα, όπως τα γενναιόδωρα κονδύλια για την ανασυγκρότηση των οικονομιών τους. Τα γεγονότα που ακολούθησαν το ξέσπασμα των ενδοεθνικών πολέμων στα εδάφη της πρώην Γιουγκοσλαβίας, αποδεικνύουν αδιάψευστα ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση παραμένει εγκληματικά αδιάφορη, αμήχανη και εν τέλει ανίκανη ως προς τις πολιτικές επιλογές απέναντι στους λαούς των Βαλκανίων. Χάριν σεβασμού των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», της «πολυπολιτισμικότητας» και της προώθησης του «εκδημοκρατισμού», η Ευρωπαϊκή Ένωση ανέλαβε να ανασυγκροτήσει την περιοχή με την παροχή σημαντικών οικονομικών πακέτων ενίσχυσης, χωρίς βέβαια να είναι σε θέση να αναλάβει τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπιση της αναδυόμενης και ολοένα και συνεχώς αυξανόμενης φτώχειας στο εσωτερικό των κρατών, της διαφθοράς, του οργανωμένου εγκλήματος, των εθνικιστικών εξάρσεων που παραμόνευαν, των ταυτοτικών φανατισμών.

Η «βαλκανιοποίηση», όπως συναντάται ο όρος αναφορικά με τη διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, δεν είναι αποτέλεσμα του «μονόδρομου», των «αόρατων χεριών» και των άλλων παραπλανητικών νορμών που προβάλλουν ως επιχείρημα οι πολιτικοί εκφραστές του νεοφιλελευθερισμού. Η πρώην Γιουγκοσλαβία και ευρύτερα τα Βαλκάνια έπρεπε να «αποικιοποιηθούν», να τους ανατεθεί ο ρόλος του «φθηνού εργαζομένου», χωρίς το δικαίωμα στην εθνική παραγωγική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη.

Η προβληματική αντίφαση ανάμεσα στον εθνικό προστατευτισμό και την υπερεθνική επέκταση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, στην εποχή μας συναντάται με τη μορφή που λαμβάνει η Ευρωπαϊκή Ένωση με τις οικονομικές συμφωνίες σύνδεσής της με τα κράτη της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Ο κατευνασμός των καπιταλιστικών δομών στο εσωτερικό των κρατών αυτών, μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν δημιουργηθεί μία συνταύτιση ανάμεσα στην άρχουσα τάξη, τις εκάστοτε διοικητικές διαιρέσεις, το κρατικό έθνος και την καπιταλιστική ζώνη επιρροής. Μία επιτυχημένη, ειρηνική ενσωμάτωση των δομών του παραδοσιακού έθνους-κράτους είναι εφικτή μόνο στη περίπτωση επικράτησης της άρχουσας τάξης των εθνών-κρατών - βάσει συμφωνίας με τους ευρωπαϊούς εταίρους - αποσκοπώντας στη μεγέθυνση των πολιτικών και οικονομικών πεδίων επιρροής της. Εάν η συμφωνία αυτή δεν επιτευχθεί, συνεπώς, οδηγούμαστε αναπόφευκτα σε σύγκρουση με τη μορφή των ενδοκρατικών πολέμων[15]. Ο Etienne Balibar είχε φημισμένα υποστηρίξει ότι η αυτοσυναίσθηση του έθνους δεν εκφράστηκε ποτέ με τη θέληση του λαού, αλλά αποτελεί μία κατασκευή/δημιούργημα της άρχουσας τάξης προς ενίσχυση των εγχώριων δομών εξουσίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης[16]. Κατά συνέπεια, η δομή ενός σύγχρονου έθνους-κράτους εξαρτάται επάνω στην προσαρμοστική δυνατότητα και την «κατασκευαστική» νομιμοποίηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η επαναεθνοποίηση[17] που συντελέστηκε με τη δημιουργία του υβριδικού κράτους της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, αντανάκλα αυτή ακριβώς την προσαρμοστικότητα της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Έτσι οδηγούμαστε σε ένα κρίσιμο πολιτικό συμπέρασμα. Στο ότι η πολυπολιτισμικότητα, αναγόμενη σε πολιτική, συνίσταται ουσιαστικά στην επανεθνοτικοποίηση του κοινωνικού

χώρου, νομιμοποιώντας τον κατακερματισμό του και εγκαταλείποντας τη διαχείρισή του στους κοινοτικούς ή ταυτοτικούς ηγέτες. Από εδώ προκύπτει μία αναπόφευκτη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής που οφείλεται στην εθνοτική διαφορά. Πρόκειται ξεκάθαρα πλέον για ένα είδος ιδιότυπου εθνοτικού εθνικισμού. Είναι η καταπίεση που συνεπάγεται η αναζήτηση μιας ανέφικτης ομογενοποίησης στο όνομα της κεντρικής ιδέας μιας κοινής ταυτότητας. Ένας χαοτικά ιδιόμορφος χώρος όπου αντιπαρατίθενται και συγκρούονται αντίθετες και αλληλοαποκλειόμενες ομαδικές διεκδικήσεις[18].

Το ζητούμενο για τη δημοκρατία στα πλαίσια του έθνους-κράτους είναι η εξασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας, πάγιο αίτημα των εξεγερμένων πολιτών στη Βοσνία. Οι λαοί της πρώην Γιουγκοσλαβίας τείνουν να «εξαϋλωθούν» ανάμεσα σ' ένα πλήθος ατόμων και κοινοτήτων, παραχωρώντας πλέον τη θέση τους στις εθνότητες. Η «ανεξαρτησία» των βαλκανικών κρατών πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια μιας εθνοθητοκρατικής ευρωπαϊκής κοινότητας[19]. Η διαρκής συζήτηση γύρω από τη λεγόμενη «διεύρυνση» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, φανερώνει πως αυτή η ευρωπαϊστική ουτοπία είναι απλώς ένα κομμάτι του νεοφιλελεύθερου σχεδίου ανάπτυξης, κάτι που παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως αναγκαίο και αναπόφευκτο. Ο ευρωπαϊσμός είναι η ιδεολογία και η ρητορική της ενωμένης Ευρώπης που προβάλλεται ως σανίδα σωτηρίας, έτσι όπως και η κυρίαρχη ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού η οποία ευαγγελίζεται ένα σύγχρονο και λαμπρό μέλλον για τα κράτη που θα την ακολουθήσουν[20].

[1] Βλ. "BOSNIA AND HERZEGOVINA UNEMPLOYMENT RATE", στο: <http://www.tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/unemployment-rate>.

[2] Βλ. "Improving Opportunities for Young People in Bosnia and Herzegovina", The World Bank, στο: <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/02/14/improving-opportunities-young-people-Bosnia-Herzegovina>.

[3] Βλ. Jasmin Mujanovic, "It's spring at last in Bosnia and Herzegovina", Aljazeera, στο: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/02/it-spring-at-last-bosnia-herzegov-2014296537898443.html>.

[4] Βλ. Jasmin Mujanovic, οπ. π.

[5] Στη Συμφωνία Ειρήνης που υπεγράφη στο Ντέιτον των ΗΠΑ, συμφωνήθηκε ο διαχωρισμός της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης: το 51% ως Κροατο-Μουσουλμανικός τομέας, υπό την ονομασία Ομοσπονδία της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης που είχε δημιουργηθεί τον Ιανουάριο του 1994, και στο τομέα της Σερβικής Δημοκρατίας το υπόλοιπο 49% της χώρας.

[6] Βλ. Fukuyama, F.: «Το Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος», Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993, σελ. 65.

[7] Βλ. Hegel, G.W.F.: "The philosophy of history" (μτφρ. J. Sibree), Prometheus Books, New York 1991, σελ. 19.

[8] Βλ. Marx, K., Engels, F.: «Η αποικιοκρατία στην Ασία-Ινδία/Περσία/Αφγανιστάν 1853», ΑΓΡΑ, Αθήνα 2003, σελ. 388.

- [9] Βλ. PROTESTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: LIVE BLOGS AND UPDATES, στο <http://balkanist.net/protests-in-bosnia-and-herzegovina-live-blogs-and-u...>
- [10] Βλ. PROTESTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: LIVE BLOGS AND UPDATES, στο <http://balkanist.net/protests-in-bosnia-and-herzegovina-live-blogs-and-u...>
- [11] Βλ. Jasmin Mujanović , "The Demands of the People of Bosnia-Herzegovina" (English), στο: <http://www.jasminmujanovic.com/1/post/2014/02/the-demands-of-the-people-...>
- [12] Βλ. ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: «ΟΥΓΓΡΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1956», ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, μτφρ. Λαμπρίδης Μ., ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1979.
- [13] Ως «μετάβαση» ορίζεται η διαδικασία προσαρμογής μιας οικονομίας από τον «κεντρικό σχεδιασμό» στην «οικονομία της αγοράς».
- [14] Βλ. <http://rioters.espivblogs.net/2014/02/07/tuzla/>.
- [15] Βλ. ειδικότερα Wallerstein, I.: "The Capitalist World Economy", Cambridge University Press, Cambridge 2002, σελ. 167-189.
- [16] Βλ. Βάλλερσταιν Ιμάνουελ: «Η κατασκευή του Λαού»: Ρατσισμός, Εθνικισμός, Εθνικότητα, στο: Μπαλιμπάρ, Ε., Βάλλερσταιν, Ι.: «Φυλή-Έθνος-Τάξη: Οι Διφορούμενες Ταυτότητες», μτφρ. Καλαφάτη Ε., Ελεφάντης Α.Γ., Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σελ. 111.
- [17] Βλ. ειδικότερα, Wallerstein, I.: «Μετά τον φιλελευθερισμό», μτφρ. Δοδόπουλος Γ., επιμ. Καφάογλου Η., ΗΛΕΚΤΡΑ (Σύγχρονη Σκέψη), Αθήνα, 2004.
- [18] Βλ. Taguieff, A. P.: «Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία», μτφρ. Κούρκουλος Ν., Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2002, σελ. 48-9.
- [19] Βλ. Taguieff, A. P.: οπ., π., σελ. 67.
- [20] Βλ. ειδικότερα, Archibugi, D., Held, D.: "Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order", Polity Press, Cambridge, 1995.